

عدم رعایت بهداشت در برابر بیماری‌های واگیردار (به‌ویژه کرونا) از نگاه فقه و حقوق

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱/۲۳

تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۳/۵

اکبر محمودی*

چکیده

همه اعضای جامعه نسبت به هم مسئولیت به احتیاط دارند و باید در هنگام شیوع بیماری واگیردار بهداشت را رعایت کنند تا سبب انتقال آن به دیگری و بروز آسیب‌های جانی و مالی نشوند. مقاله حاضر با روش تحقیق توصیفی تحلیلی و اسناد کتابخانه‌ای به بررسی حکم فقهی و حقوقی عدم رعایت بهداشت در برابر بیماری واگیردار به‌خصوص کرونا و ضمان و مسئولیت کیفری انتقال‌دهنده آن می‌پردازد. عدم رعایت بهداشت فردی در برابر این بیماری بر اساس قاعده حرمت اضرار به نفس، قاعده وجوب دفع ضرر محتمل، قاعده وجوب حفظ جان، قاعده نفی ضرر، عموم و اطلاق ادله حرمت خودکشی و اصل احتیاط حرام و ممنوع است. عدم رعایت بهداشت عمومی در برابر این بیماری نیز طبق قاعده منع اضرار، قاعده احترام و عموم و اطلاق ادله حرمت قتل - حرام و ممنوع است. انتقال‌دهنده بیماری واگیردار به‌ویژه کرونا بر اساس قاعده اتلاف، قاعده تسبیب، قاعده احترام، قاعده نفی اضرار، قاعده تعهد ایمنی و قاعده تعهد به مراقبت متعارف ضامن است. قصاص انتقال‌دهنده بیماری در صورت فوت دریافت‌کننده منتفی است؛ زیرا در قتل عمد مباشرت و غالبی بودن کشندگی فعل شرط است، درحالی‌که این دو در اینجا محل اشکال است. در قتل شبیه عمد و قتل خطای محض نیز قصاص درکل از جمله اینجا منتفی است.

واژگان کلیدی: عدم رعایت بهداشت، بیماری واگیردار، کوید ۱۹، کرونا، ضمان مدنی، مسئولیت کیفری.

۱۹۷

حقوق اسلامی / سال هفتم / شماره ۶۴ / بهار ۱۳۹۹

* استادیار جامعه المصطفی العالمیه (mahmoodiakbar24@gmail.com).

مقدمه

بیماری‌های واگیردار از جمله کرونا (کوید ۱۹) در همه نقاط جهان شیوع می‌یابند و آسیب‌های فراوانی به ملت‌ها وارد می‌کنند و همه ابعاد زندگی آنان را تحت تأثیر قرار می‌دهند (هادی، ۱۳۹۸، صص ۸ و ۱۰) به طوری که همه مراکز تجمع‌پذیر را به تعطیلی می‌کشاند و زندگی را فلج می‌کنند؛ از این رو اهمیت زیادی برای مردم و مسئولان همه جوامع بشری دارند و همگان به دنبال مهار آنها هستند.

عدم رعایت بهداشت از سوی مردم در برابر بیماری‌های واگیردار مانند کرونا آسیب‌های فراوان و بزرگی به خود شخص و دیگر اعضای جامعه به خصوص کسانی که با آنها ارتباط نزدیک دارند تحمیل می‌کند. مقاله حاضر در زمان شیوع بیماری کرونا در جهان نوشته شده و تحقیقات میدانی صحت این مطلب (همبستگی میان عدم رعایت بهداشت و شیوع بیماری) را تأیید می‌کند.

بی‌احتیاطی در برابر بیماری واگیردار مانند کرونا سبب ابتلای به آن خواهد شد و ابتلای عضوی از اعضای خانواده و جامعه به بیماری واگیردار خطر شیوع آن بیماری را در اعضای دیگر خانواده و جامعه به همراه دارد و نابودی این بیماری‌ها نیاز به بسیج و همکاری همگانی اعضای جامعه دارد (پارسای، [بی‌تا]، ص ۱۵).

تاکنون درباره بیماری‌های واگیردار آثاری نوشته شده؛ ولی اثر مستقلی درباره بررسی فقهی و حقوقی عدم رعایت بهداشت در برابر این نوع از بیماری‌ها به خصوص کرونا نگارش نیافته است. با توجه به اهمیت و ضرورت این مسأله نگارنده در نظر دارد با روش تحقیق توصیفی تحلیلی و اسناد کتابخانه‌ای و میدانی حکم فقهی و حقوقی عدم رعایت بهداشت در برابر این نوع از بیماری‌ها و ضمانت اجرای مدنی و مسئولیت کیفری آن را بررسی کند.

۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱. بیماری‌های واگیردار

بیماری‌های واگیردار و مسری به بیماری‌های ناشی از یک عامل عفونی خاص یا

فراورده سمی آن گفته می‌شود که با انتقال مستقیم یا نامستقیم آن عامل یا فراورده‌های آن از طریق انسان‌ها، حیوان‌ها، گیاه‌ها، اشیاء و... انتقال یافته و در سطح جامعه به سرعت پخش می‌شوند (فولادبند، ۱۳۹۱، ص ۹۸). این نوع از بیماری‌ها به دو قسم: کشنده مانند سل، وبا، ایدز، ایبولا، مرس و کرونا و غیرکشنده مانند تبخال و برفک تقسیم می‌شوند (فروغی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۱۲۷).

۲-۱. کرونا

کروناویروس‌ها (Coronaviruses) گروه بزرگی از ویروس‌ها و زیرمجموعه کروناویریده هستند که از ویروس سرماخوردگی معمولی تا عامل بیماری‌های شدیدتر مانند سارس (Sars)، مرس (Mers) و کوید (Covid) ۱۹ را شامل می‌شوند (vrc.sbm.ac.ir). از خصوصیات ظاهری آنها زوائد تاج‌مانند بر روی سطوح دیواره ویروس‌ها است. این ویروس به‌طور طبیعی در پستانداران و پرندگان شیوع پیدا می‌کند (هادی، ۱۳۹۸، ص ۶). این دسته از ویروس‌ها در ۱۹۶۰ میلادی کشف شده‌اند و مطالعه بر روی آنها به‌صورت مستمر تا اواسط دهه ۱۹۸۰ میلادی ادامه داشت. تاکنون هفت کروناویروس انسانی کشف شده و آخرین نوع آن با نام کوید ۱۹ در دسامبر ۲۰۱۹ میلادی در شهر ووهان از استان هوبای کشور چین با همه‌گیری در انسان شیوع پیدا کرد (همان، ص ۷) و در ظرف حدود چهار ماه به کل جهان انتقال یافت.

خاصیت اصلی این ویروس انتقال سریع آن است و از طریق سرفه، عطسه، دست‌دادن، بغل‌کردن، روبوسی، لمس اشیای آلوده به ویروس، تنفس در محل بسته آلوده و... به‌سادگی انتقال می‌یابد (همان، ص ۱۰/ هونگ، ۱۳۹۸، ص ۱). سالمندان، بیماران زمینه‌ای و زنان باردار با ابتلای به این بیماری بیشتر در معرض آسیب‌های جدی حتی مرگ قرار می‌گیرند (هونگ، پیشین، ص ۲/ هادی، ۱۳۹۸، ص ۳). بیماران مبتلا به این ویروس تا زمان بهبودی باید در قرنطینه قرار گیرند (هونگ، پیشین، ص ۵۴).

این ویروس از ۱ تا ۱۴ روز و بیشتر ۳ تا ۷ روز نهفته است (همان، ص ۲). از علائم ابتلای به این ویروس، سرماخوردگی، آبریزش بینی، تب، درد سر، سرفه خشک، گلودرد، درد بدن، احساس خستگی، تنگی نفس، تندنفسی، اسهال، اختلال‌های انعقادی

خون و نارسایی کلیوی است (هادی، پیشین، صص ۷ و ۹).

این ویروس با دمای ۵۶ درجه سانتی‌گراد در ۳۰ دقیقه، دی‌اتیل‌اتر، اتانول ۷۵ درصد، مواد ضدعفونی‌کننده دارای کلر، پراستیک اسید، کلروفرم و سایر حلال‌های چربی نبود می‌شود (هونگ، پیشین، صص ۱۵ و ۳۲). تاکنون دارو یا واکسن خاصی برای درمان مبتلایان به بیماری کرونا از جانب مرکزهای معتبر تأیید نشده است (همان، ص ۳) از این رو بهترین راه‌کار در برابر این بیماری پیشگیری است که با فاصله‌گرفتن از دیگران، شستن دستان، ضدعفونی کردن محیط اطراف، ارتباط کم‌تر با دیگران، استفاده از ماسک در برابر دیگران، استفاده از دستکش، استراحت کافی، خوردن غذاهای گرم، ترک غذاهای سرد و تقویت دفاعی بدن تحقق می‌پذیرد (همان، صص ۲۸-۳۰ / هادی، پیشین، ص ۴).

۳-۱. بهداشت

بهداشت به معنای فعالیت‌های پیشگیرانه اعم از انجام یا ترک جهت حفظ یا ارتقای سلامتی بشر است (Aiello & Larson & Sedlak, 2008, p.65). بهداشت به دو قسم فردی و عمومی تقسیم می‌شود. منظور از بهداشت فردی فعالیت‌های خودمراقبتی اعم از انجام یا ترک در ارتباط با پاکیزگی بدن و اشیای شخصی جهت حفظ سلامتی انسان است (Department of Health, 2001). مراد از بهداشت عمومی فعالیت‌های دگرمراقبتی پیشگیرانه اعم از انجام یا ترک در ارتباط با پاکیزگی اشیای عمومی جهت حفظ یا ارتقای تندرستی همه اعضای جامعه است (حاتمی و همکاران، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۱).

۲. ممنوعیت عدم رعایت بهداشت فردی در برابر بیماری واگیردار به‌ویژه کرونا

بهداشت فردی ابزاری پیشگیرانه در حوزه سلامت است که به‌عنوان نقطه عطفی در سلامت جسمانی، روانی و اجتماعی به‌حساب می‌آید (Marcondes & Candeias, 2006, p.101). تحقیقات اخیر نشان داده که رعایت بهداشت فردی مانند شستن دست‌ها با مواد ضدعفونی در پیشگیری از انتقال ویروس‌های اپیدمیک مانند آنفولانزا، سارس و کرونا نقش انکارناپذیری دارد (Liao & Cowling & Lam & Fielding, 2011, p.93/ World Health

Organization Writing Group, 2006, p.88). در زمان شیوع بیماری واگیردار رعایت امور بهداشتی بر همگان واجب است و تخطی از این امور بر همه حرام و ممنوع است. ادله فراوانی بر حرمت و ممنوعیت عدم رعایت بهداشت فردی در برابر بیماری واگیردار به خصوص کرونا دلالت دارند که برخی از مهم‌ترین آنها ذکر می‌شود.

۲-۱. قاعده حرمت اضرار به نفس

قاعده حرمت اضرار به نفس از قواعد فقهی معروف است (انصاری، ۱۴۱۴، ص ۱۱۵-۱۱۶) که توسط فقهاء در ابواب گوناگون مانند وضو، غسل، تیمم، روزه و... مورد استناد قرار می‌گیرد (خمینی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۱۱۲).

برای این قاعده به ادله فراوانی از جمله آیه «لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره: ۱۹۵)، آیه «لَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» (نساء: ۳۰) بنا بر شمولش نسبت به اضرار به نفس (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۴، ص ۳۲۰)، قاعده نفی ضرر بنا بر شمولش نسبت به اضرار به نفس (انصاری، ۱۴۱۴، ص ۱۱۵-۱۱۶ / سلطانی و کراچیان، ۱۳۹۲، ص ۹۶)، قاعده وجوب حفظ جان، عموم و اطلاق ادله حرمت خودکشی و... استدلال می‌شود.

عدم رعایت بهداشت در برابر بیماری‌های واگیردار مانند کرونا در وهله اول به شخصی که مراعات نمی‌کند ضرر جانی و مالی می‌رساند (هادی، ۱۳۹۸، ص ۹-۷ / هونگ، ۱۳۹۸، ص ۲-۳) بنابراین حرام است.

۲-۲. قاعده وجوب دفع ضرر محتمل

قاعده وجوب دفع ضرر محتمل از قواعد معتبر فقهی است که مفادش این است که باید انسان از هر چیزی که احتمال ضرر اعم از دنیوی و اخروی در آن بدهد پرهیز کند (مصطفوی، ۱۴۱۷، ص ۳۰۶).

برای این قاعده به ادله فراوانی از جمله مقتضای دلیل اصلی ضرر (همان، ص ۳۰۷)، حکم عقل (مجاهد، ۱۴۱۵، ص ۴۸۷ / خراسانی، ۱۴۰۹، ص ۳۰۸ / مصطفوی، ۱۴۱۷، ص ۳۰۷ / هاشمی، ۱۴۳۷، ص ۴۹)، سیره عقلاء (هاشمی، ۱۴۳۷، ص ۴۹) و... استناد شده است.

ضرر در این قاعده شامل ضرر متوجه به خود انسان و ضرر متوجه به دیگری

می‌شود. در کتمان بیماری واگیردار ضرر متوجه به اشخاص دیگر است. در بیماری کرونا احتمال این ضرر خیلی بالا و قوی است؛ زیرا موجب آسیب‌های بزرگ و حتی مرگ می‌شود (هادی، ۱۳۹۸، ص ۹) براین اساس همه اعضای جامعه باید جهت دفع ضرر مظنون اعم از جانی و مالی (همان، ص ۹-۷/ هونگ، ۱۳۹۸، ص ۳-۲) بهداشت را رعایت کنند و تخطی از امور بهداشتی حرام است.

۳-۲. قاعده وجوب حفظ جان

قاعده وجوب حفظ نفس از قواعد فقهی مشهور است که در بسیاری از مباحث فقه و حقوق مورد استناد قرار می‌گیرد. بر اساس این قاعده باید از جان خود محافظت کرد (سلطانی و کراچیان، ۱۳۹۲، ص ۱۰۹).

دلایل گوناگونی از جمله آیه «لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره: ۱۹۵)، آیه «لَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» (نساء: ۳۰)، حدیث «إِنَّ الْمُؤْمِنَ يُبْتَلَى بِكُلِّ بَلِيَّةٍ وَ يَمُوتُ بِكُلِّ مِيتَةٍ إِلَّا أَنَّهُ لَا يَقْتُلُ نَفْسَهُ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۵۴ و ج ۳، ص ۱۱۲/ مالکی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۲۰۴) از امام باقر، حدیث «مَنْ قَتَلَ نَفْسَهُ مُتَعَمِّدًا فَهُوَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۴۵/ صدوق، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۵۷۱ و ج ۴، صص ۹۵ و ۲۰۲/ همو، ۱۴۰۶، ص ۲۷۶/ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۹، ص ۲۰۷) از امام صادق، عقل (سلطانی و کراچیان، ۱۳۹۲، ص ۱۰۴)، بنای عقلاء، اجماع (همان)، قاعده نفی ضرر بنا بر شمولش نسبت به ضرر نفس (انصاری، ۱۴۱۴، ص ۱۱۵-۱۱۶/ سلطانی و کراچیان، ۱۳۹۲، ص ۹۶)، قاعده احترام (هوشمند، ۱۳۹۶، ص ۱۰۰)، قاعده وجوب دفع ضرر محتمل (مصطفوی، ۱۴۱۷، ص ۳۰۶)، قاعده حرمت اضرار به نفس (انصاری، ۱۴۱۴، ص ۱۱۵-۱۱۶/ خمینی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۱۱۲) و ادله حرمت خودکشی (شفیعی، ۱۳۸۹، ص ۴۲) برای اثبات این قاعده قابل ذکر است. اجماع در اینجا مدرکی و مستند به ادله دیگر بوده (سلطانی و کراچیان، ۱۳۹۲، ص ۱۰۴) و فاقد حجیت است؛ از این رو به‌عنوان مؤید قابل قبول است و مجموع ادله دیگر این قاعده را اثبات می‌کنند.

بیماری‌های واگیردار مانند کرونا جان اعضای جامعه را تهدید می‌کنند (هادی، ۱۳۹۸، ص ۹-۷/ هونگ، ۱۳۹۸، ص ۳-۲) و انسان باید با رعایت مسائل بهداشتی و ایمنی جان خودش را در برابر آنها حفظ کند.

۴-۲. قاعده نفی ضرر

قاعده نفی ضرر که از آن با عنوان «الاضرر» یاد می‌شود از قواعد فقهی و حقوقی مشهور است (بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۲۱۱/ محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۳۱) که مستند بسیاری از مسائل فقهی و حقوقی است (قمی، ۱۴۳۰، ج ۳، ص ۱۱۵/ محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۳۱). این قاعده به ادله فراوانی از جمله آیه «لَا تُضَارُّ وَالِدَةً وَبُؤْلِدَهَا وَلَا مَوْلُودًا لَهُ بُوْلِدِهِ» (بقره: ۲۳۳)، آیه «فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهَدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ» (بقره: ۲۸۲)، حدیث نبوی «لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ [فِي الْإِسْلَامِ] [عَلَى الْمُؤْمِنِ]» (موسوی، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۱۷۸/ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، صص ۲۸۰، ۲۹۲ و ۲۹۴/ صدوق، ۱۴۰۳، ص ۲۸۱/ همو، ۱۴۰۴، ج ۳، صص ۷۶، ۱۰۳ و ۲۳۳/ همو، ۱۴۱۵، ص ۵۳۷/ حلبی، ۱۴۱۷، ص ۲۲۴/ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۷، ص ۱۴۶-۱۴۷/ تمیمی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۵۰۴/ شافعی، ۱۳۸۱، ج ۳، ص ۲۵۵ و ج ۷، ص ۲۴۴/ همو، [بی تا]، ص ۲۲۴/ موصلی، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۴۰۰)، حکم عقل (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۲۸/ محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۳۱/ صفایی و عباسی، ۱۳۹۴، ص ۴۲)، اجماع (قمی، ۱۴۳۰، ج ۳، ص ۱۱۲) و بنای عقلاء (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۵۱/ صفایی و عباسی، ۱۳۹۴، ص ۴۲) استناد داده می‌شود. اجماع در اینجا مدرکی است؛ ولی مجموع ادله دیگر این قاعده را اثبات می‌کنند.

ضرر در لغت در مقابل نفع بوده و به معنای زیان، خسارت، بدحالی، شدت بدن، فقر و... است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۰۳-۵۰۴/ فیومی، ۱۴۰۵، ص ۳۶۰/ جوهری، ۱۴۲۹، ص ۶۱۹/ رازی، ۱۳۸۷، ص ۵۵۴) و در اصطلاح فقهی در اینجا به معنای زیان در هر چیز اعم از جان، مال، آبرو و... است (خراسانی، ۱۴۰۹، ص ۳۸۱/ بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۲۱۴/ روحانی، ۱۴۱۳، ج ۵، ص ۳۹۴/ صفایی و عباسی، ۱۳۹۴، ص ۴۳).

ضرار نیز مصدر باب مفاعله بر وزن فعال از ریشه «ضرر» است که در لغت به معنای ضرر رساندن به یکدیگر است (فیومی، ۱۴۰۵، ص ۳۶۰/ رازی، ۱۳۸۷، ص ۵۵۵/ جوهری، ۱۴۲۹، ص ۶۱۹). برخی مانند محمدکاظم خراسانی (خراسانی، ۱۴۰۹، ص ۳۸۱) بر این باور هستند که تفاوتی میان ضرر و ضرار نیست و آمدن آن دو در کنار هم از باب تأکید است. بعضی مانند محمدحسین نائینی (نائینی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۳۷۹) عقیده دارند که ضرر به معنای زیان زدن غیرارادی و ضرار به معنای زیان زدن ارادی و عمدی است. بعضی دیگر مانند امام خمینی (خمینی، ۱۴۱۵، ص ۷۰) بر این نظر هستند که ضرر به معنای نقص در اموال و انفس و ضرار

به معنای قرار دادن در ضیق، شدت و رساندن مکروه و حرج است. بر اساس این قاعده فقهی احکامی که به انسان ضرر بزند در شریعت وجود ندارد؛ از این رو در مرحله اولیه و ابتدا به ساکن هیچ حکم ضرری در شریعت تشریح نشده و در مرحله بعد هر جا که حکمی برای فرد یا جامعه ضرر داشته باشد از سوی شریعت نفی شده است.

برخی از فقهاء مانند سید ابوالقاسم خوئی (خویی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۵۳۳) و سید محمدصادق روحانی (روحانی، ۱۴۱۲، ج ۲۴، ص ۹۹) این قاعده را مختص به اضرار به غیر دانسته‌اند؛ ولی برخی دیگر مانند ابوالقاسم قمی (قمی، ۱۴۳۰، ج ۳، ص ۱۱۵) و مرتضی انصاری (انصاری، ۱۴۱۴، ص ۱۱۵-۱۱۶) آن را درباره اضرار به نفس نیز جریان ساخته‌اند. عدم رعایت بهداشت در برابر بیماری‌های واگیردار مانند کرونا سبب ورود ضرر بزرگی به خود شخصی که رعایت نمی‌کند می‌شود. این ضرر در بیماری کرونا خیلی چشم‌گیر است؛ زیرا این بیماری خیلی سریع انتقال می‌یابد و تاکنون دارو و واکسنی برای درمان آن از سوی مراکز معتبر تأیید نشده است (هونگ، ۱۳۹۸، ص ۲-۳). بر همین اساس عدم رعایت بهداشت فردی در برابر آن حرام و ممنوع خواهد بود.

۲-۵. عموم و اطلاق ادله حرمت خودکشی

ادله فراوانی از جمله آیه «لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره: ۱۹۵)، آیه «لَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» (نساء: ۳۰) بنابر شمولش نسبت به خودکشی (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۴، ص ۳۲۰)، حدیث «إِنَّ الْمُؤْمِنَ يُبْتَلَى بِكُلِّ بَلِيَّةٍ وَيَمُوتُ بِكُلِّ مِيتَةٍ إِلَّا أَنَّهُ لَا يَقْتُلُ نَفْسَهُ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۵۴ و ج ۳، ص ۱۱۲/مالکی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۲۰۴) از امام باقر، حدیث «مَنْ قَتَلَ نَفْسَهُ مُتَعَمِّدًا فَهُوَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۴۵/صدوق، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۵۷۱ و ج ۴، صص ۹۵ و ۲۰۲/همو، ۱۴۰۶، ص ۲۷۶/طوسی، ۱۳۶۵، ج ۹، ص ۲۰۷) از امام صادق، عقل، اجماع عقلاء (شفیعی، ۱۳۸۹، ص ۴۲)، اجماع فقهاء (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص ۳۷۰)، قاعده نفی ضرر بنابر شمولش نسبت به اضرار به نفس (انصاری، ۱۴۱۴، ص ۱۱۵-۱۱۶/سلطانی و کراچیان، ۱۳۹۲، ص ۹۶)، قاعده وجوب حفظ نفس و... برای حرمت خودکشی ذکر شده است.

کسی که امور بهداشتی را در برابر بیماری‌های واگیردار به خصوص کرونا رعایت

نکند، سبب ابتلای خویش به این بیماری‌ها شده و در معرض مرگ قرار می‌گیرد و گاهی حتی می‌میرد (هادی، ۱۳۹۸، ص ۹۷/ هونگ، ۱۳۹۸، ص ۲-۳) از این رو عموم و اطلاق ادله حرمت خودکشی شامل آن شده و حرام خواهد بود.

۲-۶. اصل احتیاط

احتیاط مصدر باب افتعال از ریشه «حوط» است که در لغت به معنای پوشش دادن، احاطه کردن، جمع کردن و انتخاب مطمئن‌ترین راه است (رازی، ۱۳۸۷، ص ۲۶۰/ فیومی، ۱۴۰۵، ص ۱۵۷). اصل احتیاط و اشتغال از اصول عملی است (سیحانی، ۱۴۲۳، ص ۳۴۳) که در اصطلاح فقهی و اصولی به معنای اتخاذ روشی است که با آن برائت یقینی ذمه حاصل شود (کرکی، ۱۳۹۶، ص ۲۲۳) یعنی چیزی که احتمال می‌رود واجب باشد انجام شود و چیزی که احتمال می‌رود حرام باشد ترک شود (انصاری، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۴۰۳).

هرگاه شخصی با عمل خود سبب قرار گرفتن خود و دیگران در خطر شود اصل احتیاط را می‌توان جاری ساخت (پرویزی و رضانی، ۱۳۹۶، ص ۴). اصل احتیاط در احکام شرعی و موضوعات خارجی دارای حکم شرعی جریان دارد (صدر، ۱۴۳۱، ج ۵، ص ۷۹). قلمرو اصل احتیاط علم اجمالی است (حکیم، ۱۴۱۶، ج ۱۱، ص ۱۵۶). در زمان شیوع بیماری واگیردار به خصوص کرونا علم اجمالی به سرایت این بیماری وجود دارد، بنابراین باید احتیاط کرده و مسائل بهداشت فردی را رعایت کرد تا از ابتلای خود به آن و آسیب‌های شدید آن از جمله مرگ (هادی، ۱۳۹۸، ص ۷) در امان بود. این احتیاط واجب است و ترک آن حرام و ممنوع است.

۳. ممنوعیت عدم رعایت بهداشت عمومی در برابر بیماری واگیردار به ویژه کرونا

همه اعضای جامعه موظف هستند که امور بهداشتی را در برابر بیماری‌های واگیردار مانند کرونا رعایت کنند تا خود و دیگران مبتلا به این بیماری‌ها و آسیب‌های آنها نشوند. کسانی که مبتلا به این بیماری‌ها شدند باید مراقبت‌های ویژه را داشته باشند تا دیگران به ویژه کسانی که ارتباط نزدیک با آنان داشته و در معرض ابتلا هستند مبتلا نشوند.

تخطی از امور بهداشتی حرام است. فقهاء (مکارم شیرازی، ۱۴۲۹، ص ۹۹) فتوا دادند که انسان مبتلا به بیماری واگیردار ایدز نباید در صورت تولید خطر با دیگری ازدواج کند. همچنین فقهاء (منتظری، ۱۴۲۷، ص ۱۱۲) فتوا داده‌اند که شخصی که به بیماری واگیردار ایدز مبتلا است و با کسی ازدواج کرده، نباید عملی انجام دهد که سبب سرایت بیماری به طرف مقابل شود.

ادله فراوانی بر حرمت و ممنوعیت عدم رعایت بهداشت در برابر بیماری واگیردار به‌ویژه کرونا دلالت دارند که برخی از مهم‌ترین آنها ذکر می‌شود.

۳-۱. قاعده منع اضرار

همه فقهاء قاعده نفی ضرر را نسبت به اضرار به غیر جاری دانسته‌اند (قمی، ۱۴۳۰، ج ۳، ص ۱۱۵/ انصاری، ۱۴۱۴، ص ۱۱۵-۱۱۶/ خویی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۵۳۳/ روحانی، ۱۴۱۲، ج ۲۴، ص ۹۹). براین اساس یکی از قاعده‌های استخراج شده از قاعده نفی ضرر، قاعده منع اضرار است. اعضای جامعه نسبت به هم مسئولیت به احتیاط دارند و نباید سبب ضررسانی به دیگری شوند (یزدانیان، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۳۰۰). عدم رعایت بهداشت در برابر بیماری‌های واگیردار مانند کرونا سبب تحمیل ضرر بزرگی به دیگر اعضای جامعه می‌شود. این ضرر در بیماری کرونا خیلی چشم‌گیر است؛ زیرا خیلی سریع انتقال می‌یابد و تاکنون دارو و واکسنی برای درمان آن از سوی مراکز معتبر تأیید نشده است (هونگ، ۱۳۹۸، ص ۲-۳). عدم رعایت بهداشت گاهی با ترک برخی امور از جمله کتمان بیماری است. میان فقهاء درباره شمول این قاعده نسبت به امور عدمی اختلاف نظر است. برخی مانند مرتضی انصاری (انصاری، ۱۴۱۴، ص ۱۱۹) و محمدحسین نائینی (نائینی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۴۲۰) آن را در امور عدمی جاری نمی‌دانند؛ ولی برخی دیگر مانند سید علی طباطبایی (طباطبایی، ۱۴۱۸، ج ۱۴، ص ۸)، سید مصطفی محقق داماد (محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۶۰) و باقر ایروانی (ایروانی، ۱۴۳۲، ج ۱، ص ۱۴۶) آن را جاری می‌دانند.

۳-۲. قاعده احترام

قاعده احترام از قواعد فقهی اصطیادی معروف است که بر اساس آن جان، مال، منافع،

عمل و آبروی انسان ارزش و احترام داشته و نباید مورد تعرض قرار گیرد (هوشمند، ۱۳۹۶، ص ۱۰۰).

برای اثبات این قاعده به ادله مختلفی از جمله آیه «لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ» (بقره: ۱۸۸)، آیه «وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بَغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا» (احزاب: ۵۸)، حدیث نبوی «إِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي بِلَدِكُمْ هَذَا فِي شَهْرِكُمْ هَذَا» (طبری، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۲۱۶-۲۱۷)، حدیث نبوی «الْمُؤْمِنُ حَرَامٌ كُلُّهُ عَرَضُهُ وَ مَالُهُ وَ دَمُهُ» (اهوازی، ۱۴۰۲، ص ۷۲)، حدیث نبوی «سَبَابُ الْمُؤْمِنِ ... وَأَكْلُ مَالِهِ مَعْصِيَةٌ وَحُرْمَةُ مَالِهِ كَحُرْمَةِ دَمِهِ» (همان، ص ۱۱)، حدیث نبوی «سَبَابُ الْمُؤْمِنِ فُسُوقٌ ... وَحُرْمَةُ مَالِهِ كَحُرْمَةِ دَمِهِ» (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۲۹۱/۲۹۰)، کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۶۰/صدوق، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۵۶۹ و ج ۴، صص ۳۷۷ و ۴۱۸/مالکی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۲۰۹)، حدیث نبوی «سَبَابُ الْمُسْلِمِ فُسُوقٌ ... وَحُرْمَةُ مَالِهِ كَحُرْمَةِ دَمِهِ» (مالکی، پیشین، ص ۶۵)، بنای عقلاء (سبزواری، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۴۲۷/مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۲۱۸)، سیره متشرعین (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۸، ص ۳۲۲/مصطفوی، ۱۴۱۷، ص ۲۵)، تسالم فقهاء (مصطفوی، ۱۴۱۷، ص ۲۵)، اجماع مسلمانان (بحرالعلوم، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۷۹)، ضرورت دین (همان) استناد می‌شود. اجماع در اینجا مدرکی بوده و اعتبار ندارد؛ ولی مجموع ادله دیگر این قاعده را اثبات می‌کنند.

در قلمرو قاعده احترام اختلاف نظر است. برخی آن را مختص به مال، منافع و عمل دانسته‌اند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۸، ص ۳۲۲/بحرالعلوم، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۷۹/مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۲۱۸/مصطفوی، ۱۴۱۷، ص ۲۴) ولی برخی دیگر آن را به جان و آبرو نیز سرایت دادند (هوشمند، ۱۳۹۶، ص ۱۰۰/حکیمیان، ۱۳۹۱، ص ۴۰).

بر اساس این قاعده جان، مال و منافع اعضای جامعه احترام و ارزش دارد و نباید با عدم رعایت امور بهداشتی در برابر بیماری‌های واگیردار مانند کرونا جان، مال و منافع آنها را در خطر انداخت (هادی، ۱۳۹۸، ص ۹-۷/هونگ، ۱۳۹۸، ص ۳-۲).

۳-۳. عموم و اطلاق ادله حرمت قتل

ادله فراوانی مانند آیه «لَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» (نساء: ۲۹)، آیه «كَتَبْنَا عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَن قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا» (مائده: ۳۲)، آیه «مَن يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فِجْرًا أَوْ هُجْرًا جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا وَعَذَابُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا» (نساء: ۹۳)، آیه «لَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ

اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ» (اسراء: ۳۳)، حدیث نبوی «إِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا فِي شَهْرِكُمْ هَذَا» (طبری، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۲۱۶-۲۱۷)، حدیث نبوی «الْمُؤْمِنُ حَرَامٌ كُلُّهُ عِرْضُهُ وَمَالُهُ وَ دَمُهُ» (اهواری، ۱۴۰۴، ص ۷۲)، حدیث «مَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا أَثَبَتَ اللَّهُ عَلَى قَاتِلِهِ جَمِيعَ الذُّنُوبِ وَ بَرَأَ الْمَقْتُولَ مِنْهَا» (برقی، ۱۳۷۱، ص ۱۰۵) از امام باقر، حدیث «الْكِبَائِرُ سَبْعٌ قَتْلُ الْمُؤْمِنِ مُتَعَمِّدًا...» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۷۷) از امام صادق، عقل و اجماع (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۴) بر حرمت قتل نفس محترم دلالت دارند.

عموم و اطلاق این ادله شامل هم قتل مباشری و هم قتل تسبیبی می‌شود. کتمان بیماری و اگیردار به خصوص کرونا از دیگر اعضای خانواده و جامعه در ذیل اطلاق و عموم این ادله قرار می‌گیرد؛ زیرا این کتمان سبب کشته شدن برخی از آنان خواهد شد (هادی، ۱۳۹۸، ص ۷) و قتل تسبیبی به‌شمار می‌آید. در بیماری کرونا سالمندان، بیماران زمینه‌ای، زنان باردار و دارندگان سیستم ایمنی ضعیف بیشتر در معرض مرگ هستند (هادی، ۱۳۹۸، صص ۳ و ۵ / هونگ، ۱۳۹۸، ص ۴۸).

۴. ادله ضمان انتقال‌دهنده بیماری و اگیردار (به‌ویژه کرونا) به دیگری با عدم رعایت بهداشت

اگرچه قاعده عامی برای ضمان‌آوردن فعل سلبی در فقه و حقوق دیده نمی‌شود و این مسأله مورد اختلاف است؛ ولی نظر غالب بر مسئولیت‌آوری آن است (حکمت‌نیا، ۱۳۸۹، ص ۱۳۱). کسی که در زمان شیوع بیماری و اگیردار به‌ویژه کرونا امور بهداشتی را رعایت نکند و سبب ابتلای دیگران به آن بیماری شود ضامن است. فردی که به بیماری و اگیردار مبتلا شود و امور بهداشتی را رعایت نکند و بیماری خودش را از دیگران پنهان کرده و سبب ابتلای آنان شود ضامن است و فرقی ندارد که این کتمان با قصد سوء و انتقال بیماری باشد یا به‌جهت سهل‌انگاری یا خجالت و... باشد؛ از این‌رو فقهاء (بهجت، ۱۴۲۸، ج ۳-۴، ص ۱۷۲) فتوا داده‌اند که بیماری که به‌عمد یا تقصیر پزشک خویش را از بیماری و اگیردار خودش آگاه نکند و سبب ابتلا و فوت پزشک شود مسئول دیه پزشک است.

۴-۱. قاعده اتلاف

قاعده اتلاف که از آن با تعبیر «من أتلف مال الغير بلا إذن فهو له ضامن» یاد می‌شود از ضروریات دین اسلام (بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۲۵) و از قواعد مشهور فقهی است که فقهاء برای ضمان استفاده می‌کنند (قمی، ۱۴۳۰، ج ۳، ص ۱۱۳/ بجنوردی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۳).

اتلاف مصدر باب افعال از ریشه «تلف» بوده که در لغت به معنای نابودکردن، باطل کردن، هلاک کردن و... آمده (فیومی، ۱۴۰۵، ص ۷۶/ رازی، ۱۳۸۷، ص ۱۳۷/ جوهری، ۱۴۲۹، ص ۱۲۹) و در اصطلاح فقهی به معنای ضایع کردن مال یا منفعت متعلق به دیگری است. شخص تلف‌کننده علاوه بر ارتکاب گناه (در صورت آگاهی، اختیار و عمد) ضامن مال یا منفعت تباه شده است و باید خسارت را جبران کند؛ از این رو باید همانند یا قیمت چیزی که تلف شده را به صاحب آن پرداخت کند (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۱۹۳).

۲۰۹

حقوق اسلامی / عدم رعایت بهداشت در برابر بیماری‌های واگیردار از نگاه فقه و حقوق

برای قاعده اتلاف به دلائلی مانند آیه «فَمَنْ أَعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَأَعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا أَعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ» (بقره: ۱۹۴)، آیه «وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا» (شوری: ۴۰)، حدیث نبوی «إِنَّ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا فِي شَهْرِكُمْ هَذَا» (طبری، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۲۱۶-۲۱۷)، حدیث نبوی «لَا يَحِلُّ لِأَمْرٍ مُسْلِمٍ دَمُ أَمْرٍ مُسْلِمٍ وَمَالُهُ إِلَّا مَا أَعْطَاهُ بِطَبِيعَةِ نَفْسٍ مِنْهُ» (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۷۲)، حدیث نبوی «أَلَا مَنْ كَانَتْ عِنْدَهُ أَمَانَةٌ فَلْيُؤَدِّهَا إِلَىٰ مَنْ أَيْمَنَ عَلَيْهَا فَإِنَّهُ لَا يَحِلُّ دَمُ أَمْرٍ مُسْلِمٍ وَلَا مَالُهُ إِلَّا بِطَبِيعَةِ نَفْسِهِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، صص ۲۷۳ و ۲۷۵/ صدوق، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۹۳)، حدیث نبوی «عَلَى الْيَدِ مَا أَخَذَتْ حَتَّى تُؤَدِّي» (احسائی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۲۴)، حدیث نبوی «لَا يَأْخُذَنَّ أَحَدُكُمْ مَتَاعَ أَخِيهِ جَادًا وَلَا لَاعِبًا مَنْ أَخَذَ عَيْنًا فَلْيُرُدِّهَا» (همان)، حدیث «أَنَّ الْمَغْضُوبَ كُلَّهُ مَرْدُودٌ» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۱۳۰) از امام کاظم، اتفاق فقهاء، ضرورت دین اسلام (بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۲۵)، ضرورت فقه (بجنوردی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۳)، قاعده نفی ضرر و قاعده ضمان ید (میرحسینی و آبسواران، ۱۳۹۳، ص ۱۲۹) استدلال شده است.

اتلاف به دو صورت مباشری و غیرمباشری انجام می‌پذیرد که در هر دو صورت شخص تلف‌کننده ضامن بوده و باید خسارت را جبران کند؛ از این رو برخی مانند امام خمینی (خمینی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۱۹۰)، سید عبدالفتاح مراغی (مراغی، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۴۳۵) و سید محمد بجنوردی (بجنوردی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۱۲) قاعده تسبیب را به قاعده اتلاف ارجاع داده‌اند.

مرجع برای تشخیص حدود اتلاف همانند بسیاری از امور دیگر در فقه و حقوق عرف است که بر اساس شرایط و اقتضای مکانی و زمانی متغیر خواهد بود. اتلاف در این قاعده اختصاص به مال ندارد و شامل جان و اعضای بدن انسان نیز می‌شود؛ از این رو فقهاء در دیات (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۱۸۷/ عاملی، ۱۴۱۳، ج ۱۵، ص ۳۳۰)، قصاص (سیوری، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۴۵۰/ مقدس، ۱۴۰۳، ج ۱۴، ص ۵۳) و ضمان پزشک مقصر (حلی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۲۳۲/ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۳، ص ۴۴) به این قاعده به‌وفور تمسک کرده‌اند. ابتلای به بیماری واگیردار به‌خصوص کرونا سبب تلف شدن مال و حتی جان انسان می‌شود (هادی، ۱۳۹۸، ص ۹۷/ هونگ، ۱۳۹۸، ص ۲-۳) و کسی که با عدم رعایت بهداشت در برابر این بیماری جان و مال دیگران را تلف می‌کند ضامن خواهد بود.

۴-۲. قاعده تسبیب

قاعده تسبیب یا اتلاف به‌تسبیب و یا سبب اقوی از مباشر (ایروانی، ۱۴۳۲، ج ۲، ص ۱۶۰) و یا قوت سبب از مباشر (خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۶، ص ۱۵۸) از قواعد فقهی است که برخی مانند محمدحسن نجفی (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۷، ص ۵۲-۵۰) آن را انکار کرده و بعضی مانند امام خمینی (خمینی، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۱۹۰)، سید عبدالفتاح مراغی (مراغی، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۴۳۵) و سید محمد بجنوردی (بجنوردی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۱۲) آن را به قاعده اتلاف ارجاع داده و برخی مانند سید محمدباقر صدر (صدر، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۳۱۹) آن را به‌عنوان قاعده مستقل فقهی پذیرفته‌اند و گفته‌اند که در اتلاف مباشرت و علت وجود دارد که بر دو قسم مباشرت ابتدایی مانند قطع عضو و مباشرت واسطه‌ای مانند جراحات قطع‌کننده عضو است؛ ولی در تسبیب تأثیر، شرط و زمینه‌سازی وجود دارد که شبیه علت است مانند حفر چاه (عاملی، [بی‌تا]، ج ۱۱، ص ۱۲۷-۱۲۸/ مکارم شیرازی، ۴۱۱، ج ۲، ص ۱۸۱). در صورت این‌که قاعده تسبیب یک قاعده مستقل از قاعده اتلاف به‌حساب آید، می‌تواند به‌عنوان دلیل مستقل برای ضمان برشمرده شود، بر همین اساس این قاعده به‌صورت مستقل بیان شد. مراد از قاعده تسبیب این است که اگر از انسان عاقل مختار فعلی صادر شود که به‌طور عادت سبب تلف مال، جان و منافع شخص دیگری شود و میان آن فعل و تلف فرد عاقل مختار عامد دیگری واسطه نشود، این انسان مسئول جبران خسارت آن شخص

است (بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۳۸ / کاتوزیان، ۱۳۸۶، ص ۱۵۹). منظور از فعل در اینجا اعم از انجام و ترک است (رشتی، [بی تا]، ص ۲۹).

قانون مجازات اسلامی ایران مصوب ۱۳۹۲ شمسی نیز تسبیب را تعریف کرده و در ماده ۵۰۶ مقرر داشته است:

تسبیب در جنایت آن است که کسی سبب تلف شدن یا مصدومیت دیگری را فراهم کند و خود مستقیماً مرتکب جنایت نشود به طوری که در صورت فقدان رفتار او جنایت حاصل نمی شد مانند آن که چاهی بکند و کسی در آن بیفتد و آسیب ببیند.

برای این قاعده به ادله زیادی از جمله اجماع (بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۳۲)، حدیث حلبی «سَأَلْتُهُ [سُئِلَ] عَنِ الشَّيْءِ يُوضَعُ عَلَى الطَّرِيقِ فَتَمُرُ الدَّابَّةُ فَتَنْفُرُ بِصَاحِبِهَا فَتَعْفِرُهُ فَقَالَ: كُلُّ شَيْءٍ يُضْرَبُ بِطَرِيقِ الْمُسْلِمِينَ فَصَاحِبُهُ ضَامِنٌ لِمَا يُصِيبُهُ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۳۴۹-۳۵۰ / صدوق، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۱۵۵) از امام صادق، خبر زراره «قُلْتُ لَهُ رَجُلٌ حَفَرَ بِنْرًا فِي غَيْرِ مَلِكِهِ فَمَرَّ عَلَيْهِ رَجُلٌ فَوَقَعَ فِيهَا قَالَ: فَقَالَ: عَلَيْهِ الضَّمَانُ لِأَنَّ كُلَّ مَنْ حَفَرَ فِي غَيْرِ مَلِكِهِ كَانَ عَلَيْهِ الضَّمَانُ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۳۵۰ / طوسی، ۱۳۶۵، ج ۱۰، ص ۲۳۰) از امام صادق، روایت سماعه «سَأَلْتُ أَبَاعَبْدِ اللَّهِ عَنِ الرَّجُلِ يَخْفِرُ الْبُئْرَ فِي دَارِهِ أَوْ فِي مَلِكِهِ فَقَالَ: مَا كَانَ حَفَرَ فِي دَارِهِ أَوْ فِي مَلِكِهِ فَلَيْسَ عَلَيْهِ ضَمَانٌ وَ مَا حَفَرَ فِي الطَّرِيقِ أَوْ فِي غَيْرِ مَلِكِهِ فَهُوَ ضَامِنٌ لِمَا يَسْقُطُ فِيهَا» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۳۵۰) از امام صادق و سیره عقلاء (ایروانی، ۱۴۳۲، ج ۲، ص ۱۶۳)، قاعده نفي ضرر و قاعده ضمان يد (میرحسینی و آبسواران، ۱۳۹۳، ص ۱۲۹) استدلال شده است. اجماع در اینجا مدرکی است و حجیت مستقل ندارد (بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۳۳-۳۴) و تنها به عنوان تأییدکننده قابل قبول است (رهبر و سعادت، ۱۳۸۸، ص ۸۶) ولی مجموع ادله دیگر این قاعده را اثبات می کنند (میرحسینی و آبسواران، ۱۳۹۳، ص ۱۲۹).

اتلاف به دو صورت مباشری و غیرمباشری (تسبیب) انجام می گیرد؛ از این رو در نظر برخی همه ادله قاعده اتلاف قاعده تسبیب را اثبات می کنند (میرحسینی و آبسواران، ۱۳۹۳، ص ۱۲۹). ضمان در قاعده اتلاف مبتنی بر تقصیر نیست؛ ولی در قاعده تسبیب منوط به اثبات تقصیر است (روشن و صادقی، ۱۳۹۰، ص ۱۰۵). معیار در شناسایی تقصیر عرف است (بادینی، ۱۳۸۹، ص ۷۹) و عرف عدم رعایت اقدام های بهداشتی نسبت به بیماری واگیردار از جمله کتمان آن را تقصیر می شمارد (یزدانیان، ۱۳۹۱، ص ۴۳).

کسی که امور بهداشتی در برابر بیماری واگیردار مثل کرونا را رعایت نمی‌کند و در صورت ابتلای به آن کتمان می‌کند، به صورت مباشرت در زیان آن شخص دخالت ندارد؛ ولی سبب زیان آن شخص شده و برطبق قاعده تسبیب ضامن خسارت آن شخص خواهد بود.

۴-۳. قاعده احترام

قاعده احترام از قواعد فقهی مشهور است که بسیاری از فقهاء با آن علاوه بر حکم تکلیفی، حکم وضعی از جمله ضمان مدنی را اثبات می‌کنند (هوشمند، ۱۳۹۶، ص ۱۰۰). طبق این قاعده فقهی کسی که جان، مال، عمل و منافع دیگری را ضایع کند ضامن است (همان/ حکیمیان، ۱۳۹۱، ص ۴۰). فردی که با تخطی از امور بهداشتی در برابر بیماری‌های واگیردار مانند کرونا سبب ابتلای اشخاص دیگر به بیماری شده و آسیب‌های جانی و مالی به آنان وارد می‌کند (هادی، ۱۳۹۸، ص ۹۷/ هونگ، ۱۳۹۸، ص ۳-۲) ضامن است.

۴-۴. قاعده نفی اضرار

قاعده نفی ضرر از قواعد فقهی معروفی است که افزون بر حکم تکلیفی حرمت ضرر، حکم وضعی از جمله ضمان و مسئولیت مدنی را اثبات می‌کند (ولی‌زاده، ۱۳۹۸، ص ۳۳۳). همان‌گونه که ذکر شد، از این قاعده، قاعده نفی و منع اضرار استخراج می‌شود و بر اساس قاعده منع اضرار، هم اضرار به غیر حرام و ممنوع و هم موجب ضمان نسبت به غیر خواهد شد، بنابراین می‌تواند از ادله ضمان به شمار آید.

فردی که با عدم رعایت امور بهداشتی در برابر بیماری واگیردار به خصوص کرونا سبب ابتلای دیگران به این بیماری و آسیب‌های آن از جمله مرگ شود (هادی، ۱۳۹۸، ص ۹۷/ هونگ، ۱۳۹۸، ص ۳-۲) بر اساس قاعده نفی ضرر ضامن است؛ زیرا خسارت به دیگری وارد کرده است.

۴-۵. قاعده تعهد ایمنی

قاعده تعهد ایمنی از قواعد حقوقی است که نظام حقوقی فرانسه آن را در قراردادها

جاری ساخت و سپس نظام‌های حقوقی دیگر مانند آلمان، انگلستان و ایران آن را پذیرفتند (ثقفی، یزدانیان و جلالی، ۱۳۹۶، ص ۲). این قاعده سپس به وقایع حقوقی نیز سرایت داده شد؛ زیرا حفظ ایمنی در محدوده خارج از قراردادها و در وقایع حقوقی نیز ضروری است (Faivre, 1994, p.81).

مقصود از ایمنی در اینجا همان برداشت عرفی از آن است که عبارت است از وضعیتی است که در آن انسان، اموال و منافع او در معرض خطر نیافتند (خشنودی، ۱۳۹۲، ص ۲۹). مراد از تعهد ایمنی نیز تعهدی حقوقی مبتنی بر تعهد طبیعی احترام و عدم آسیب‌رسانی به تمامیت جسمانی انسانی دیگر است (Faivre, 1994, p.81). براین اساس می‌توان این قاعده را به قاعده فقهی احترام ارجاع داد.

ایمنی انسان از حقوق طبیعی و ابتدایی‌ترین حقوق بشر است که در همه تمدن‌ها، ادیان و نظام‌های حقوقی به رسمیت شناخته شده و جهان‌شمول است (ثقفی، یزدانیان و جلالی، ۱۳۹۶، ص ۲۰). بنابراین تعهد ایمنی حقی ویژه برای همه انسان‌ها به‌شمار می‌رود (Defferrard, 1999, p.364).

ماده سوم اعلامیه جهانی حقوق بشر مصوب ۱۹۴۸ میلادی مقرر داشته: هر کس حق زندگی، آزادی و امنیت شخصی دارد. اصل ۲۲ و اصل ۴۳ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز بر حق امنیت تأکید کرده است.

بند ج ماده پنجم قانون ایمنی زیستی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۸۸ یا ماده ۱۳ آیین‌نامه تجهیزات و ملزومات پزشکی مصوب ۱۳۹۴ تعهد ایمنی را در قلمرو وقایع حقوقی لحاظ کرده است. حفظ ایمنی اشخاص جامعه و اجتناب از لطمه به سلامت و بهداشت آنان به‌عنوان تکلیف عمومی آحاد مردم در رویه قضایی نیز در نظر گرفته شده به‌طوری که دادگاه بدوی و تجدیدنظر استان تهران در دادنامه ۹۱۰۹۹۷۰۲۶۹۶۰۰۶۹ مورخ ۱۳۹۱/۸/۲۸ صاحب سگ را به‌جهت نگهداری آن که تهدیدی برضد بهداشت عمومی بوده به پرداخت مبلغی وجه نقد بدل از حبس تعزیری محکوم کرد.

۴-۶. قاعده تعهد به مراقبت متعارف

قاعده تعهد به مراقبت متعارف از قواعد حقوقی است که بر اساس آن هر شخصی باید

به صورت متعارف رفتار کند و در صورتی که عدم رعایت مراقبت متعارف او منجر به صدمه به دیگران شود مسئول است (Bartlett & Jaanus, 2008, p.71). وظیفه مراقبت متعارف تکلیف همه مردم نیست، بلکه در کنار عنصر صدمه قابل پیش‌بینی قرار دارد و هنگامی می‌توان شخص را با ترک این وظیفه محکوم کرد که مسأله صدمه قابل پیش‌بینی برای دیگران در میان باشد (Morissette, 2009, p.14) از این رو بعضی وظیفه مراقبت را شامل هشدار به دیگران یا حذف هرگونه خطر قابل پیش‌بینی دانستند که فرد از آن آگاهی دارد یا باید آگاه باشد (Cross & Miller, 2011, p.657) بنابراین بیماری که بیماری خطرناکی دارد به طوری که دیگران در معرض آسیب او هستند وظیفه مراقبت متعارف برای حفظ دیگران و قربانی‌های قابل پیش‌بینی از آن خطر را دارد (Paola, Walker & Nixon, 2010, p.152). بعضی دیگر تعهد بیماران به حفظ سلامت دیگران و عدم ایراد صدمه به آنان را با قاعده نفی ضرر توجیه می‌کنند (عباسی، [بی‌تا]، ص ۱۱). بر این اساس این قاعده به قاعده فقهی نفی ضرر ارجاع داده می‌شود.

هر عضوی از جامعه در زمان شیوع بیماری واگیردار به خصوص کرونا باید مراقبت کرده و امور بهداشتی را رعایت کند و در صورت ابتلای به آن، بیماری خودش را از دیگران کتمان نکند تا آنان نیز به بیماری او مبتلا نشوند و سبب صدمه آنان نگردد.

۵. کیفر عدم رعایت بهداشت در برابر بیماری واگیردار به‌ویژه کرونا

همه اعضای جامعه باید اقدام‌های بهداشتی را نسبت به بیماری‌های واگیردار از جمله کرونا داشته باشند تا خود و دیگر اعضای خانواده و جامعه مبتلا به این بیماری‌ها و آسیب‌های آنها نشوند.

در فقه برای خصوص عدم رعایت بهداشت در برابر بیماری واگیردار کیفری مقرر نشده؛ ولی اگر به عناوین دیگری مانند اخلال و افساد در جامعه برسد کیفر مختص به آن را دارد. در حقوق برای عدم رعایت بهداشت مجازات‌هایی در نظر گرفته شده است. ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی ایران مصوب ۱۳۷۵ شمسی مقرر داشته: هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود از قبیل آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب

آشامیدنی آلوده، دفع غیربهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زاید، ریختن مواد مسموم‌کننده در رودخانه‌ها، زیاله در خیابان‌ها و کشتار غیرمجاز دام، استفاده غیرمجاز فاضلاب خام یا پس آب تصفیه‌خانه‌های فاضلاب برای مصارف کشاورزی ممنوع می‌باشد و مرتکبین چنانچه طبق قوانین خاص مشمول مجازات شدیدتری نباشند به حبس تا یک سال محکوم خواهند شد.

ماده ۱۴۵ قانون مجازات اسلامی ایران مصوب ۱۳۹۲ شمسی مقرر داشته: تقصیر اعم از بی احتیاطی و بی‌مبالاتی است. مسامحه، غفلت، عدم مهارت و عدم رعایت نظامات دولتی و مانند آنها حسب مورد از مصادیق بی‌احتیاطی یا بی‌مبالاتی محسوب می‌شود.

۶. کیفر انتقال بیماری واگیردار (به‌ویژه کرونا) با عدم رعایت بهداشت

۲۱۵

اگر فرد مبتلا به بیماری واگیردار به‌خصوص کرونا آن را از دیگران کتمان کند و هیچ خطایی هم از وی صادر نشود، در صورتی که سبب انتقال بیماری واگیردار به دیگری و اتلاف شود کیفر خاصی متوجه او نیست؛ ولی باید دیه را پرداخت کند (یزدانیان و ثقفی، ۱۳۹۳، ص ۴۷). اگر هم خودش بمیرد از ارث او برداشت می‌شود. بله اگر قصد اخلال و افساد داشته باشد کیفر مخصوص آن بر وی اجرا می‌شود. فقهاء (مکارم شیرازی، ۱۴۲۹، ص ۲۳۰) فتوا داده‌اند هرگاه فرد انتقال‌دهنده بیماری سبب مرگ شخص دریافت‌کننده بیماری شود دیه شخص دریافت‌کننده بیماری از اموال فرد انتقال‌دهنده بیماری برداشت می‌شود.

هرچند برخی (یزدانیان و ثقفی، ۱۳۹۳، ص ۴۷) گفته‌اند که نفس انتقال بیماری واگیردار به‌ویژه کرونا ضرر به‌شمار می‌رود و نیازی نیست که همه آسیب‌های این بیماری در مراحل بعدی بر زیان دیده وارد و ظاهر شود و سپس اقامه دعوا کند؛ ولی به‌نظر می‌رسد تا وقتی که ضرری بر دریافت‌کننده بیماری ظاهر نشود، ضمان و کیفر متفی باشد؛ زیرا امکان انتقال بیماری بدون اضرار وجود دارد.

ماده ۹ قانون طرز جلوگیری از بیماری‌های آمیزشی و بیماری‌های واگیردار مصوب ۱۳۲۰ شمسی مقرر داشته: هرکس بداند که مبتلا به بیماری آمیزشی بوده و یا آن‌که اوضاع

و احوال شخصی او طوری باشد که بایستی حدس بزند که بیماری او واگیردار است و به واسطه آمیزش او طرف مقابل مبتلا شود و به مراجع قضایی شکایت کند، مبتلاکننده به حبس تأدیبی از سه ماه تا یک سال محکوم می‌شود.

این حکم در آن دسته از بیماری‌های واگیردار مانند کرونا که سرایت آنها راحت و سریع بوده (هونگ، ۱۳۹۸، ص ۲-۳) و آسیب‌رسانی و کشندگی آنها زیاد است (هادی، ۱۳۹۸، ص ۹۷/هونگ، پیشین) غلظت و شدت بیشتری دارد.

قصاص انتقال‌دهنده بیماری واگیردار به‌ویژه کرونا در صورت فوت دریافت‌کننده بیماری با عدم رعایت بهداشت انتقال‌دهنده در اینجا منتفی است؛ زیرا اگر انتقال‌دهنده بداند و یا احتمال عقلانی بدهد که حضورش نزد دیگران موجب اضرار یا مرگ آنها می‌شود و یا قصد انتقال بیماری و مرگ دیگران را داشته باشد و آنان نیز مبتلا شده و بمیرند، قتل عمد به‌شمار می‌رود؛ ولی در قصاص بر اساس نظر برخی فقهاء مباشرت شرط است (پرویزی و رمضانی، ۱۳۹۶، ص ۱۰) که در اینجا محل اشکال است. علاوه بر این که در قتل عمد طبق نظر بیشتر فقهاء (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۵۸۲/عاملی، ۱۴۱۰، ص ۲۶۷) غالبی بودن کشندگی فعل و ابزار شرط است، درحالی که بیماری واگیردار کرونا بیشتر سالمندان، بیماران زمینه‌ای و زنان باردار را می‌کشد (هونگ، ۱۳۹۸، ص ۲/هادی، ۱۳۹۸، ص ۳) و حدود ۳ درصد مبتلاشدگان به آن می‌میرند (هادی، پیشین، ص ۷). بر همین اساس طبق قاعده احتیاط در دماء (کلانتری، متولی‌زاده و گلستان‌رو، ۱۳۹۵، ص ۱۳۱) و قاعده درء بنابر قول به جریان آن در قصاص (حلی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۲۰۶/همو، ۱۴۱۲، ج ۱۵، ص ۱۹۹/همو، ۱۴۲۰، ج ۵، ص ۴۷۳/همو، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۶۱۵/عاملی، ۱۴۱۳، ج ۱۵، ص ۴۰/مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۰، ص ۲۲۹/عاملی، [بی‌تا]، ج ۱۱، ص ۴۷/مکارم شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۳، ص ۳۴۳) قصاص منتفی است و باید دیه پرداخت کند و در صورت مرگش دیه از مالش برداشته می‌شود. ماده ۲۹۰ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ شمسی نیز بر اشتراط قصد جنایت مجنی‌علیه از سوی جانی و کشندگی نوعی عمل جانی تصریح دارد. چنانچه انتقال‌دهنده قصد ابتلای دریافت‌کننده را داشته باشد؛ ولی قصد فوت آن را نداشته باشد یا تقصیری در انتقال بیماری و یا جهل به انتقال با کتمان داشته باشد، قتل شبیه عمد به حساب می‌آید که در آن طبق نظر فقهاء (حلی، ۱۴۱۷، ص ۴۰۸/حلی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۸۲/نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۲، ص ۱۹) قصاص منتفی است.

در صورتی که قصد نه انتقال بیماری و نه فوت دریافت‌کننده را داشته باشد، قتل خطای محض شمرده می‌شود که در آن نیز بر اساس نظر فقهاء (حلبی، پیشین / حلی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۸۲ / نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۲، ص ۱۰۵) قصاص منتفی است.

نتیجه

بیماری کرونا (کوید ۱۹) از بیماری‌های واگیردار به‌شمار می‌رود که با سرعت بسیار زیادی شیوع می‌یابد و سبب آسیب‌های بزرگ و جدی به جوامع می‌شود. حدود ۳ درصد از مبتلایان به آن به‌خصوص سالمندان، بیماران زمینه‌ای و زنان باردار می‌میرند. همه اعضای جامعه باید نسبت به این بیماری توجه داشته و بهداشت فردی را بر اساس قاعده حرمت اضرار به نفس، قاعده وجوب دفع ضرر محتمل، قاعده وجوب حفظ جان، قاعده نفی ضرر، عموم و اطلاق ادله حرمت خودکشی و اصل احتیاط و بهداشت عمومی را طبق قاعده منع اضرار، قاعده احترام، عموم و اطلاق ادله حرمت قتل و اصل احتیاط را رعایت کنند. تخطی‌کننده از بهداشت در صورت انتقال بیماری از وی به دیگری بر اساس قاعده اتلاف، قاعده تسبیب، قاعده نفی اضرار، قاعده تعهد ایمنی و قاعده تعهد به مراقبت متعارف ضامن خواهد بود. قصاص در اینجا در صورت قتل عمد منتفی است؛ زیرا مباشرت و غالبی بودن فعل کشندگی در نزد بیشتر فقهاء در قصاص قتل عمد شرط است که در اینجا محل اشکال است. قصاص در صورت قتل شبیه عمد و خطای محض در کل از جمله اینجا منتفی است.

۲۱۷

منابع

- * قرآن کریم.
۱. احسائی، محمد؛ عوالی الثالی؛ قم: [بی‌نا]، ۱۴۰۳ق.
  ۲. انصاری، مرتضی؛ رسائل فقهیه؛ قم: مجمع‌الفکر اسلامی، ۱۴۱۴ق.
  ۳. انصاری، مرتضی؛ فرائد‌الأصول؛ قم: مجمع‌الفکر اسلامی، ۱۴۱۹ق.
  ۴. انصاری، مرتضی؛ کتاب‌المکاسب؛ چ ۲، قم: مجمع‌الفکر اسلامی، ۱۴۲۰ق.
  ۵. اهوازی، حسین؛ المؤمن؛ چ ۲، قم: مطبعه علمیه، ۱۴۰۲ق.
  ۶. ایروانی، باقر؛ دروس تمهیدیه فی القواعد الفقهیه؛ چ ۵، قم: دارالفقه، ۱۴۳۲ق.
  ۷. بادینی، حسن؛ «نگرشی انتقادی به معیار انسان معقول و متعارف برای تشخیص تقصیر در مسئولیت مدنی»، مجله حقوق؛ ش ۴۰، بهار ۱۳۸۹، ص ۷۳-۹۳.
  ۸. بجنوردی، سیدمحمد؛ «قاعده اقدام»، مجله دیدگاه‌های حقوقی؛ ش ۲، تابستان ۱۳۷۵، ص ۲۳-۴۲.
  ۹. بجنوردی، سیدمحمد؛ قواعد فقهیه؛ چ ۳، تهران: مؤسسه عروج، ۱۴۰۱ق.
  ۱۰. بجنوردی، سیدمحمدحسن؛ القواعد الفقهیه؛ قم: دفتر نشر الهادی، ۱۴۱۹ق.
  ۱۱. برقی، احمد؛ المحاسن؛ چ ۲، قم: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۱ق.
  ۱۲. بهجت، محمدتقی؛ استفتائات؛ قم: دفتر آیت‌الله بهجت، ۱۴۲۸ق.
  ۱۳. پارسای، سوسن و همکاران؛ تماس زودرس با بیمار؛ تهران: دانشگاه علوم پزشکی شهیدبهشتی، [بی‌تا].
  ۱۴. پرویزی‌فرد، آیت‌الله و بیژن رضانی؛ «تبیین و تفسیر فقهی و حقوقی بیماری‌ها و صدمات مسری و واگیردار»، مجله مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه؛ ش ۴، زمستان ۱۳۹۶، ص ۱-۱۵.
  ۱۵. تمیمی، نعمان؛ دعائم‌الإسلام؛ قاهره: دارالمعارف، ۱۳۸۳ق.

۱۶. تقفی، مریم، علیرضا یزدانیان و محمود جلالی؛ «ماهیت تعهد ایمنی و کاربرد آن در مسئولیت مدنی پزشک در حقوق ایران و فرانسه»، مجله پژوهش‌های حقوق تطبیقی؛ ش ۹۷، پاییز ۱۳۹۶، ص ۳۶۱.
۱۷. جوهری، اسماعیل؛ معجم الصحاح؛ ج ۳، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۲۹ق.
۱۸. حاتمی، حسین و همکاران؛ کتاب جامع بهداشت عمومی؛ ج ۳، تهران: دانشگاه علوم پزشکی شهیدبهبشتی، ۱۳۹۲.
۱۹. حکمت‌نیا، محمود؛ مسئولیت مدنی در فقه امامیه؛ ج ۲، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹.
۲۰. حکیم، سیدمحسن؛ مستمسک العروة الوثقی؛ قم: مؤسسه دارالتفسیر، ۱۴۱۶ق.
۲۱. حلبی، سیدحمزه؛ غنیة النزوع (قسم الفروع)؛ قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۱۷ق.
۲۲. حلّی، جعفر؛ شرائع الإسلام؛ ج ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق.
۲۳. حلّی، حسن؛ تحریر الأحکام؛ قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۲۰ق.
۲۴. حلّی، حسن؛ قواعد الأحکام؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.
۲۵. حلّی، حسن؛ منتهی المطلب؛ مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس، ۱۴۱۲ق.
۲۶. خراسانی، محمدکاظم؛ کفایة الأصول؛ قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ق.
۲۷. خشنودی، رضا؛ «مطالعه تطبیقی تعهد ایمنی در حقوق ایران و فرانسه»، مجله پژوهش‌های حقوق تطبیقی؛ ش ۷۹، بهار ۱۳۹۲، ص ۴۸-۲۳.
۲۸. خمینی، سیدروح‌الله؛ بدائع الدرر فی قاعدة نفی الضرر؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۴۱۵ق.
۲۹. خمینی، سیدروح‌الله؛ تحریر الوسیله؛ قم: مؤسسه دارالعلم، ۱۳۷۹.
۳۰. خمینی، سیدمصطفی؛ تحریرات فی الأصول؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۷۶.
۳۱. خوانساری، سیداحمد؛ جامع المدارک؛ ج ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۵ق.
۳۲. خویی، سیدابوالقاسم؛ مصباح الأصول؛ ج ۶، قم: مکتبه الداوری، ۱۴۲۰ق.
۳۳. رازی، احمد؛ ترتیب مقایس اللغة؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۷.
۳۴. رازی، محمد؛ التفسیر الکبیر؛ ج ۳، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.

۳۵. راغب اصفهانی، حسین؛ مفردات ألفاظ القرآن؛ دمشق: دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
۳۶. راوندی، فضل الله؛ النوادر؛ تهران: بنیاد کوشانپور، ۱۳۷۶.
۳۷. رشتی، حبیب الله؛ کتاب الغصب؛ [بی جا]: [بی نا]، [بی تا].
۳۸. رهبر، مهدی و صالح سعادت؛ «بررسی قاعده تسبیب با رویکردی بر آرای امام خمینی»، مجله پژوهش نامه متین؛ ش ۴۵، ۱۳۸۸، ص ۷۹-۱۰۳.
۳۹. روحانی، سیدمحمد؛ منتقى الأصول؛ قم: [بی نا]، ۱۴۱۳ق.
۴۰. روحانی، سیدمحمدصادق؛ فقه الصادق؛ قم: دارالکتاب، ۱۴۱۲ق.
۴۱. روشن، محمد و محمد صادقی؛ «ضمان ناشی از انتقال بیماری جنسی»، مجله فقه پزشکی؛ ش ۷، تابستان و پاییز ۱۳۹۰، ص ۱۰۱-۱۳۱.
۴۲. سبحانی، جعفر؛ الموجز فی أصول الفقه؛ قم: مؤسسه امام صادق، ۱۴۲۳ق.
۴۳. سبزواری، سیدعبدالأعلى؛ مذهب الأحكام؛ قم: دارالتفسیر، ۱۳۸۸.
۴۴. سلطانی، عباسعلی و فاطمه کراچیان ثانی؛ «اثبات فقهی و حقوقی قاعده لزوم حفظ نفس در اسلام»، مجله پژوهش های فقهی؛ ش ۳۵، پاییز ۱۳۹۲، ص ۸۵-۱۱۴.
۴۵. سیوری، مقداد؛ التنقیح الرائع؛ قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۱۴ق.
۴۶. شافعی، محمد؛ الأم؛ قاهره: الکلیات الأزهریه، ۱۳۸۱ق.
۴۷. شافعی، محمد؛ المسند؛ بیروت: دارالکتب العلمیه، [بی تا].
۴۸. صدر، سیدمحمدباقر؛ بحوث فی شرح العروة الوثقی؛ نجف: مطبعة الآداب، ۱۳۹۱ق.
۴۹. صدر، سیدمحمدباقر؛ بحوث فی علم الأصول؛ ج ۴، قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی، ۱۴۳۱ق.
۵۰. صدوق، محمد؛ المقنع؛ قم: مؤسسه امام هادی، ۱۴۱۵ق.
۵۱. صدوق، محمد؛ ثواب الأعمال و عقاب الأعمال؛ ج ۲، قم: دارالشریف الرضی، ۱۴۰۶ق.
۵۲. صدوق، محمد؛ علل الشرائع؛ قم: کتابفروشی داوری، ۱۳۸۵.
۵۳. صدوق، محمد؛ معانی الأخبار؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ق.
۵۴. صدوق، محمد؛ من لا یحضره الفقیه؛ ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۴ق.

۵۵. طباطبایی، سیدعلی؛ ریاض المسائل؛ قم: مؤسسه آل‌البیت، ۱۴۱۸ق.
۵۶. طبری، محمد؛ بشاره‌المصطفی؛ ج ۲، نجف: المكتبة الحیدریه، ۱۳۸۳ق.
۵۷. طوسی، محمد؛ الاستبصار؛ تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۹۰ق.
۵۸. طوسی، محمد؛ المبسوط؛ ج ۳، تهران: المكتبة المرتضویه، ۱۳۸۷ق.
۵۹. طوسی، محمد؛ تهذیب الأحکام؛ ج ۴، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۶۵.
۶۰. عاملی، زین‌الدین؛ مسالک‌الأنفهام؛ قم: مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۱۳ق.
۶۱. عاملی، سیدجواد؛ مفتاح‌الکرامه؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، [بی‌تا].
۶۲. عاملی، محمد؛ اللمعة‌الدمشقیه؛ بیروت: دارالتراث، ۱۴۱۰ق.
۶۳. عباسی، محمود؛ کتاب جامع بهداشت عمومی (حقوق بهداشتی و چالش‌های نوین زیست‌پزشکی)؛ تهران: دانشگاه علوم پزشکی شهیدبهبشتی، [بی‌تا].
۶۴. فروغی، فضل‌الله، محمد میرزایی، امیر باقرزادگان و محسن صوفی زمره؛ «نحوه احراز مسئولیت کیفری در بیماری‌های واگیردار و جرایم قابل انتساب»، مجله حقوق پزشکی؛ ش ۳۵، زمستان ۱۳۹۴، ص ۱۲۵-۱۵۶.
۶۵. فولادبند، فرحناز و همکاران؛ بیماری‌های واگیر؛ شیراز: دانشگاه علوم پزشکی شیراز، ۱۳۹۱.
۶۶. فیومی، احمد؛ المصباح‌المنیر؛ قم: دارالهجره، ۱۴۰۵ق.
۶۷. قزوینی، سیدعلی؛ ینابیع‌الأحکام؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۲۴ق.
۶۸. قمی، ابوالقاسم؛ القوانین‌المحکمه؛ قم: مؤسسه إحياء‌الکتب الإسلامیه، ۱۴۳۰ق.
۶۹. قمی، علی؛ تفسیر‌القمی؛ ج ۳، قم: دارالکتاب، ۱۴۰۴ق.
۷۰. کاتوزیان، ناصر؛ الزام‌های خارج از قرارداد (ضمان قهری): مسئولیت مدنی؛ ج ۸، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۶.
۷۱. کرکی، حسین؛ هدایة‌الأبرار؛ نجف: مؤسسه إحياء‌الأحياء، ۱۳۹۶ق.
۷۲. کرکی، علی؛ جامع‌المقاصد؛ ج ۲، قم: مؤسسه آل‌البیت، ۱۴۱۴ق.
۷۳. کلاتتری، عباس، نفیسه متولی‌زاده و صدیقه گلستان‌رو؛ «احتیاط در دماء و کاربرد آن در حقوق کیفری»، مجله حقوق اسلامی؛ ش ۵۱، زمستان ۱۳۹۵، ص ۱۲۹-۱۵۹.
۷۴. کلینی، محمد؛ الکافی؛ ج ۴، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.

۷۵. مالکی، ورام؛ تنبيه الخواطر ونزهة النواظر؛ قم: مكتبة فقيه، ۱۴۱۰ق.
۷۶. مجاهد، سيد محمد؛ مفاتيح الأصول؛ قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۵ق.
۷۷. مجلسی، محمد تقی؛ روضة المتقين؛ ج ۲، قم: بنياد كوشانپور، ۱۴۰۶ق.
۷۸. محقق داماد، سيد مصطفی؛ قواعد فقه مدنی؛ ج ۱۲، تهران: مركز نشر علوم اسلامي، ۱۴۰۶ق.
۷۹. محمودی، اكبر؛ «بررسی قاعده فقهی حرمت تغریر جاهل»، مجله فقه؛ ش ۹۹، پاییز ۱۳۹۸، ص ۱۰۱-۱۲۶.
۸۰. مراغی، سيد مير عبدالفتاح؛ العناوين؛ ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامي، ۱۴۲۵ق.
۸۱. مصطفوی، سيد محمد كاظم؛ القواعد؛ ج ۳، قم: دفتر انتشارات اسلامي، ۱۴۱۷ق.
۸۲. مقدس، احمد؛ مجمع الفائدة والبرهان؛ قم: دفتر انتشارات اسلامي، ۱۴۰۳ق.
۸۳. مكارم شيرازي، ناصر؛ احكام پزشکی؛ قم: مدرسه امام علي بن ابي طالب، ۱۴۲۹ق.
۸۴. مكارم شيرازي، ناصر؛ الفتاوى الجديدة؛ قم: مدرسه امام علي بن ابي طالب، ۱۴۲۷ق.
۸۵. مكارم شيرازي، ناصر؛ القواعد الفقهيه؛ ج ۲، قم: مدرسه امام علي بن ابي طالب، ۱۴۱۱ق.
۸۶. منتظري، حسين علي؛ احكام پزشکی؛ قم: سايه، ۱۴۲۷ق.
۸۷. موسوی، سيد مرتضى؛ رسائل الشريف المرتضى؛ قم: دارالقرآن الكريم، ۱۴۰۵ق.
۸۸. موصلي، احمد؛ المسند؛ دمشق: دارالمأمون، ۱۴۱۲ق.
۸۹. ميرحسيني، سيد احمد و حسن آب سواران؛ «بازپژوهی قاعده تسبیب و نقد قوانين آن»، مجله آموزه های فقه مدنی؛ ش ۱۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، ص ۱۲۵-۱۶۶.
۹۰. نائینی، محمد حسين؛ منية الطالب في شرح المكاسب؛ قم: دفتر انتشارات اسلامي، ۱۴۱۸ق.
۹۱. نجفی، محمد حسن؛ جواهر الكلام؛ ج ۷، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ۱۴۰۴ق.
۹۲. هادی، مهدي؛ کرونا ویروس جدید؛ تهران: دانشگاه علوم پزشکی تهران، ۱۳۹۸.
۹۳. هاشمی، سيد محمود و همكاران؛ فرهنگ فقه؛ قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه

- اسلامی، ۱۳۸۲.
۹۴. هاشمی، نصیف؛ «قاعده دفع الضرر المظنون و تطبیقاتها الفقهیه»، مجله الأستاذ؛ ش ۲۱۷، ۱۴۳۷ق، ص ۳۹-۶۴.
۹۵. هوشمند فیروزآبادی، حسین (تابستان ۱۳۹۶ش)، بررسی امکان استخراج ضمان از ادله روایی احترام، مجله دین و قانون، ش ۱۶، ص ۹۹-۱۲۴.
۹۶. هونگ، جانگ ون؛ دستورالعمل عمومی پیشگیری از ابتلا به ویروس کوید ۱۹ (ویروس کرونای جدید)؛ ترجمه امین بذرافشان و همکاران؛ شانگهای: انتشارات علم و فناوری شانگهای، ۱۳۸۹.
۹۷. یزدانیان، علیرضا و مریم تقفی؛ «مسئولیت مدنی بیماران مبتلا به بیماری‌های واگیردار»، مجله آموزه‌های فقه مدنی؛ ش ۱۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، ص ۳۱-۵۰.
۹۸. یزدانیان، علیرضا؛ «طرح مسئولیت مدنی آموزگار ناشی از عمل دانش‌آموز در حقوق ایران همراه با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه»، مجله دانش حقوق مدنی؛ ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۱، ص ۳۷-۴۷.
۹۹. یزدانیان، علیرضا؛ حقوق مدنی: قواعد مسئولیت مدنی؛ تهران: میزان، ۱۳۸۶.
100. Aiello AE/Larson EL/Sedlak R, Personal health: Bringing good hygiene home, Am J Infect Control, 36 (10), 2008, pp152-165.
101. Bartlett, Jimmy D. /Jaanus, Siret D., Clinical Ocular Pharmacology, Elsevier Health Sciences, 2008.
102. Cross, Frank B/ Roger Leroy Miller, The Legal Environment of Business: Text and Cases, 8th edition, Cengage Learning, 2011.
103. Defferrard, Fabrice, Una Analyse de L'obligation de Securite L'epreuve de la cause Etrangere, Recueil Dalloz, 1999.
104. Department of Health, Essence of Care: Patient-Focused Benchmarking for Health Care Practitioners London: The Stationery Office, 2001.
105. Liao Q/Cowling BJ/Lam WW/Fielding R, The influence of

social-cognitive factors on personal hygiene practices to protect against influenzas: using modelling to compare avian A/H5NI and 2009 pandemic A/H1N1 influenzas in Hong Kong, *Int J Behave Med*, 18 (2), 2011, pp93-104.

106. Faivre, Yvonne Lambert, *Fondement et Regime de L'obligation de Securite*, Recueil Dalloz, 1994.

107. Paola, Frederick Adolf/ Robert Walker/ Lois LaCivita Nixon, *Medical Ethics and Humanities*, United States of American: Jones and Bartlerr Publishers, 2010.

108. Marcondes RS/Candeias NM, From hygiene to public health education, 1983-1984, *Int Q Community Health Educ*, 26 (2), pp101-107.

109. Morissette, Emily Lynch, *Personal Injury and Law of Torts for Paralegals*, Aspen Publishers, 2009.

110. vrc. sbmu. ac. ir (2020/1/21).

111. World Health Organization Writing Group, Nonpharmaceutical interventions for pandemic influenza national and community measures, *Emerg Infect Dis*, 12 (1) ,2006, pp88-94.